

JAN PRYSZMONT

**BP TEOFAN PUSTELNIK — MORALISTA PRAWOSŁAWNY
(1815—1894)**

Życie i twórczość

Treść: Wstęp; I. Życie i formacja naukowa bp. Teofana; II. Twórczość bp. Teofana; III. Twórczość bp. Teofana na tle rosyjskiej teologii moralnej; Zakończenie.

WSTĘP

Trzeba było niemal stu lat, aby w pełni oceniono trafność wypowiedzi na temat zjednoczenia chrześcijan wielkiego rosyjskiego myśliciela, Wł. Sołowjowa, który za hasło swego życia wybrał dewizę *Caeterum censeo: Primum et ante omnia Ecclesiae unitas instauranda est; ignis fovendus in gremio sponsae Christi*.¹ Twierdził on, że szczególnie ciężkim grzechem chrześcijaństwa, powołanego do scalania ludzkości, jest jego rozbicie, a najważniejszym zadaniem jest praca nad przywróceniem jedności.² Od jego czasów dużo się zmieniło na lepsze. Nie tylko zmniejszyła się, i to znacznie, niechęć do wschodnich braci odłączonych, lecz wzrasta zainteresowanie ich skarbami duchowymi. W ramach tego już od dziesiątków lat trwającego procesu dokonuje się stale nowych „odkryć”. Tak np. w latach dwudziestych wzbudziła na Zachodzie zaciekawienie myśl Symeona Nowego Teologa. W chwili obecnej przedmiotem żywych dociekań w dalszym ciągu jest nauka św. Grzegorza Palamasa. Są przy tym pewne dziedziny życia

¹ W. S. Sołowjow, *Pisma*, t. 2, S. Pietierburg 1909 s. 118.

² Por. W. S. Sołowjow, *Wielikij spor i christianskaja politika*. W: *Sobranije soczinienij*, t. 4, S. Pietierburg 1911—1914 s. 3. 63. 107.

chrześcijańskiego Wschodu, które Zachód niezmiennie fascynują, jak np. jego duchowość. W tym zakresie poświęca się ostatnio dużo uwagi modlitwie wschodniochrześcijańskiej, której praktyki i metody odznaczają się specyficznymi cechami.

Istnieją jednak również inne dziedziny, które Zachód mógłby z pożytkiem dla siebie w większym stopniu wykorzystać. Do takich należy również rosyjska myśl moralna.³ Wprawdzie dyscyplina ta jest stosunkowo słabiej rozwinięta w porównaniu do innych gałęzi teologii w Rosji, niemniej warta jest bliższego zbadania. Ustrzegła się ona w zasadzie kazuistyki katolickiej teologii moralnej XVII i XVIII w., jak również utrzymała w większym niż katolicyzm stopniu więź ze źródłami nauki chrześcijańskiej — Pismem św. i OO. Kościoła. Teologię Wschodu cechuje duża wierność najwcześniejszej tradycji chrześcijańskiej i myśli patrystycznej. Jakkolwiek ujęciom rosyjskiej teologii moralnej można zarzucić pewien prymitywizm lub nawet archeologizm, czy zbyt szkolne ujęcie, wiele jest w niej rzeczy prawdziwie cennych.

Wśród moralistów rosyjskich można spotkać dzieła nieprzeciętne, a nawet wybitne. Do tych ostatnich należy zaliczyć przede wszystkim twórczość bp. Teofana Pustelnika. Teolog ten zasługuje na przypomnienie ze względu na oryginalność myśli i samodzielność koncepcji, a także znaczny dorobek pisarski oraz wielki wpływ zarówno na teologów rosyjskich, jak i na szerokie rzesze wierzących. S. Tyszkiewicz, historyk rosyjskiej teologii moralnej, nie waha się go nazwać najwybitniejszym moralistą rosyjskim XIX w.⁴ Ponieważ wiek ten jest okresem największego rozwoju teologii prawosławnej w Rosji, można by bez popadania w przesadę uznać Teofana za najwybitniejszego moralistę rosyjskiego w ogóle.

W obecnym artykule przedstawimy najpierw jego życie i formację naukową, następnie twórczość pisarską, którą na koniec spróbujemy porównać z rosyjską teologią moralną.

³ Por. J. Pryszmont, *Myśl prawosławna a odnowa katolickiej teologii moralnej*. W: *W kierunku prawdy*, Warszawa 1976 s. 254—264.

⁴ S. Tyszkiewicz, *Moralistes de Russie*, Rome 1951 s. 110. 200.

I. ŻYCIE I FORMACJA NAUKOWA BP. TEOFANA

Bp Teofan, znany w literaturze teologicznej jako Zatwornik, a w świecie Gieorgij Wasiljewicz Goworow, urodził się 10 I (starego stylu) 1815 r. we wsi Czernawsk gubernii Orłowskiej, gdzie ojciec jego był proboszczem.⁵ W 1823 r. wstąpił do szkoły w miasteczku Liweń, a w 1829 r. — do seminarium duchownego w Orle. Po jego ukończeniu w 1837 r. został wysłany na dalsze studia do Kijowskiej Akademii Duchownej. 15 II 1841 r. złożył śluby zakonne i przybrał imię Teofana, a 1 VII otrzymał święcenia kapłańskie.

W tymże roku objął funkcję rektora kijowsko-sofijskiej szkoły kościelnej i godność tę sprawował do grudnia 1842 r., kiedy mianowano go inspektorem i profesorem filozofii w seminarium duchownym w Nowogrodzie. Przebywał tam do 1844 r., po czym został wykładowcą przy katedrze teologii moralnej i pastoralnej w Akademii Duchownej w Petersburgu i pełnił funkcję zastępcy inspektora. W 1847 r. został mianowany członkiem misji prawosławnej udającej się do Jerozolimy, gdzie przebywał do 1855 r. Podróż powrotną wykorzystał dla zwiedzenia zabytków i zapoznania się ze środowiskami teologicznymi we Włoszech i Niemczech.

Po powrocie do kraju otrzymał Teofan nominację na wykładowcę prawa kościelnego w Petersburskiej Akademii Duchownej. W tymże roku został archimandrytą, a następnie rektorem

⁵ *Zatwornik*, franc. *le reclus*, niem. *der Klausner*, tłumaczymy przez *Pustelnik* wobec braku odpowiedniejszego terminu. Wydaje się on najlepiej wyrażać sposób życia Teofana w odosobnieniu klasztornym, gdyż termin ten po polsku ma szersze znaczenie i może oznaczać także członka zakonu pustelniczego, a nie tylko w sensie ścisłym eremity (por. *Słownik języka polskiego*, t. 7, Warszawa 1965 s. 738 n.).

W opracowaniu rysu biograficznego bp. Teofana korzystano przede wszystkim z następujących zyciorysów: I. Korsunskij, *Prieoswiaszczennyj jepiskop Fieofan, bywuszij Władimirskij i Suzdalskij. Biograficzeskij oczerk*, Moskwa 1895 (najpoważniejsze dzieło ze względu na poziom naukowy i źródłowość); *Prieoswiaszczennyj Fieofan Zatwornik Wyszenski*, Moskwa 1895; M. A. Krutikow, *Swiatitiel Fieofan Zatwornik i podwiżnik Wyszenskoj pustyni*, Moskwa 1895; P. A. Smirnow, *Żyżń i uczeniej Prieoswiaszczennego Fieofana Wyszenskogo Zatwornika*, Szack 1905; M. I. Chitrow, *Prieoswiaszczennyj Fieofan Zatwornik Wyszenski*, Moskwa 21905.

rem ołonieckiego seminarium duchownego. Rok 1856 przyniósł mu nominację na rektora kaplicy przy ambasadzie rosyjskiej w Konstantynopolu, a następny na rektora Akademii Duchownej w Petersburgu. W 1859 r. objął katedrę biskupią w Tambowie (konsekrowany 1 VI). Po czteroletnim pełnym poświęcenia administrowaniu diecezją został przeniesiony na stolicę biskupią do Włodzimierza gubernialnego, gdzie sprawował swój urząd do 1866 r., w którym zrzekł się go i usunął się do pustelni przy klasztorze w Wyszy w diecezji Tambowskiej.

W 1872 r. bp Teofan podjął decyzję zupełnego odosobnienia i w tym celu zerwał wszystkie niemal osobiste kontakty, poza korespondencją. Odtąd oddaje się wyłącznie życiu modlitwy i pracy pisarskiej. W uznaniu jego wkładu do nauki teologicznej Petersbaska Akademia Duchowna nadała mu w 1890 r. za całokształt dorobku stopień doktora teologii (bardzo rzadko nadawany; już stopień magistra-kandydata uprawniał do uzyskania nawet tytułu profesora zwyczajnego), a wszystkie cztery akademie duchowne wybrały go na swego honorowego członka. Zmarł 6 I 1894 r. w opinii świętości.

W czasie swych studiów zdobył Teofan gruntowne wykształcenie teologiczne i dobre przygotowanie naukowe. Był człowiekiem o nieprzeciętnych zdolnościach i ogromnej pracowitości. Te osobiste przymioty, rozwinięte pod kierunkiem dobrych profesorów, zadecydowały o jego zamiłowaniu do studiów i ich stałym pogłębianiu. Szczególnie poważny wpływ wywarł na niego pobyt w Kijowskiej Akademii Duchownej, która w tym czasie stała na wysokim poziomie. Wśród ludzi, którzy pozostawili trwałą ślad na osobowości Teofana, wymienić należy zwłaszcza rektora Kijowskiej Akademii bp. Innocentego Borysowa, wspaniałego człowieka oraz wybitnego naukowca i pisarza-moralisty, słynnego kaznodziei i późniejszego biskupa chersońskiego, oddziałującego swoją osobowością na całą akademię. Wiele zawdzięczał także archimandrycie Dymitrowi, inspektorowi Akademii Kijowskiej, który jako profesor dogmatyki zachwycał studentów swoimi wykładami. O osobowości tego ostatniego świadczyć może fakt,

że gdy później jako biskup Tuły został przeniesiony do Odessy, nie miał środków na przeprowadzkę, gdyż wszystko, co miał, rozdał ubogim. Gdy zebrano na ten cel pieniądze, znowu je rozdał i musiano zorganizować zbiórkę po raz drugi. Był on później biskupem chersońskim. Teofan pozostawał też pod wpływem autora pierwszego podręcznika homiletyki w języku rosyjskim, świeckiego profesora tego przedmiotu, J. K. A m f i t i e a t r o w a, który darzył go sympatią i przyjaźnią oraz patronował pierwszym poczynaniom naukowym młodego teologa.

Duże znaczenie dla formacji naukowej Teofana miał jego dwukrotny pobyt za granicą, w Jerozolimie i Konstantynopolu. Zwłaszcza ten pierwszy, siedmioletni pobyt odegrał w jego życiu poważną rolę. Umożliwił mu poznanie języków nowożytnych (w szczególności francuskiego), a także pogłębienie znajomości greckiego i hebrajskiego oraz przyswojenie nowogreckiego i arabskiego. Pozwolił też Teofanowi zetknąć się bliżej z katolicyzmem, protestantyzmem i wyznaniem wschodnimi (np. ormianami), poznać bliżej naukę innych wspólnot chrześcijańskich, ich liturgię i życie kościelne. W tych latach Teofan miał możliwość nawiązania licznych kontaktów i prowadzenia dialogu, a niekiedy wspólnej akcji charytatywnej. Przede wszystkim jednak był to okres usilnych studiów nad Pismem św., które zawsze było ulubionym przedmiotem Teofana, zarówno w seminarium, jak i w akademii. Z upodobaniem też rozczytywał się w pismach Ojców sięgając nie tylko do pism wydanych drukiem, lecz także poszukując niewydanych rękopisów w bibliotekach starych klasztorów. Dokonał przy tym interesujących odkryć nieznanych dzieł dawnych pisarzy.

Biorąc pod uwagę jego kontakty naukowe oraz zapał i pracowitość, można bez przesady powiedzieć, że zdobył przygotowanie naukowe, jak rzadko kto ze współczesnych. Nic więc dziwnego, że uchodził za jednego z najbardziej wykształconych i uczonych mężów swego czasu w Rosji. Jako o człowieku nauki świadczyć może w pewnej mierze jego biblioteka. W swoim zaciszu klasztornym posiadał podobno jedną z największych

ówczesnych bibliotek prywatnych w Rosji. Dowodem szerokości jego zainteresowań jest nie tylko ogromna ilość tomów tej biblioteki, ale i jej różnorodność pod względem treści. W swych zbiorach posiadał nie tylko 29-tomową historię Rosji S. Sołowjowa, lecz i historię świata Schlossera, dzieła Hegla, Fichtego, Jacobi'ego. Przeważały, oczywiście, dzieła teologiczne, wśród których znajdowały się wszystkie niemal czasopisma teologiczne, rozmaite wydania i tłumaczenia Pisma św. i różne komentarze do niego, pisma OO. Kościoła, w tym także w wydaniu Migne'a, francuska encyklopedia teologiczna w 150 tomach i wiele innych dzieł w języku francuskim, niemieckim i angielskim. Dodać przy tym należy, że Teofan żył nadzwyczaj skromnie i swoje osobiste potrzeby ograniczał do najniezbędniejszych rzeczy, podczas gdy na książki wydatkował znaczne sumy.

Zajęcie się przez Teofana patrystyką i starożytnymi pisarzami ascetycznymi ma bliski związek z jego szacunkiem dla rodzimej tradycji prawosławnej. Szła ona po linii reprezentowanej przez takich mistrzów życia chrześcijańskiego jak św. Nil Sorski, św. Dymitr Rostowski i św. Tichon Zadonski. Zwłaszcza ten ostatni wywarł przemożny wpływ na życie i twórczość Teofana.

Od najmłodszych lat datuje się cześć Teofana dla św. Tichona, którego obrał za wzór. Już w dzieciństwie wspólnie odbywał Teofan pielgrzymki do grobu św. Tichona (rodzina wieś Czernawsk leżała niezbyt daleko od Zadonska) i kult dla niego zachował przez całe życie. Biografowie podkreślają to przywiązanie w czasie studiów seminaryjnych, on sam natomiast opisuje żywo swą radość, gdy w 1865 r. jako biskup brał udział w otwarciu relikwii świętego. Teofan jest autorem życiorysu św. Tichona w „Tambowskich Wiadomościach Diecezjalnych”. Namalował też własnoręcznie jego obraz i przechowywał go w swojej pustelni.⁶ Był żarliwym naśladowcą św. Tichona w całym swym życiu. Podobnie jak Tichon ukochał życie sa-

⁶ Bp Teofan w wolnych chwilach uprawiał malarstwo, zajmował się własnoręcznie oprawą książek, miał warsztat tokarski.

motnicze, wstąpił do klasztoru, miał okres naukowej kariery, był gorliwym pasterzem na urządzie biskupim, a w końcu zrzekł się diecezji i zamknął w pustelni. Był również wybitnym kaznodzieją oraz pisarzem zajmującym się podobną tematyką, tj. ascetyczno-moralną. Obaj też zaliczani są do wybitnych mistyków rosyjskich. Dzieła ich cieszyły się niebywałą poczytnością w społeczeństwie rosyjskim. Także jeśli chodzi o poglądy teologiczne, zachodzi między nimi duża zbieżność.

Bp Teofan był nie tylko teologiem i teoretykiem życia duchowego, ale ponadto sam prowadził głębokie życie wewnętrzne. Jego doktryna moralna jest nie tylko wynikiem studiów i przemyśleń, lecz przede wszystkim własnej pracy nad sobą, wielkiej żarliwości, zaparcia się siebie, surowej ascezy, głębokiego życia modlitwy. Teofan realizował przez całe życie to, czego nauczał w swych pismach i kazaniach. Anachoreta z przekonania, przez 28 lat urzeczywistniał ideał mnicha wschodniego, który przez *podwиг* — bohaterski czyn i trud życia — stara się oczyścić doskonale swoje serce i uciszyć namiętności, by poprzez coraz pełniejsze uduchowanie wejść w bliskie obcowanie z Bogiem.

Mogłoby się zdawać, że wskutek zamiłowania do samotności i nauki Teofan był w swej pustelni klasztornej oderwany od życia. Tymczasem współczesne życie z jego problemami były mu bliskie i znał je dobrze. Jako biskup znał potrzeby swych diecezjan, troskliwie dbał o poziom intelektualny i moralny kleru.⁷ Dobrze też orientował się w prądach nurtujących ówczesne społeczeństwo. Miał w swojej bibliotece dzieła materialistów czytywane w tym okresie i znał je. Zwalczał sztundystów, baptystów i paszkowców, działających z fanatyzmem za jego czasów oraz innych sekciarzy. Dostrzegając szkodliwy wpływ poglądów L. Tołstoj a przeciwstawiał się im z całą siłą. Zdawał sobie sprawę z bolączek i trudności Cerkwi prawosławnej w Rosji, dostrzegał brak gorliwości wśród kleru,

⁷ Por. A. Kluczarski, *Prieoswiaszczennyj Fieofan Zatwornik i jego pastyrskaja diejatielnost'*, Prawosławnyj Sobiesiednik 1910, cz. 1, s. 498—522. 571—595.

konieczność reformy ksiąg liturgicznych i dostosowania ich do potrzeb ówczesnego życia oraz niedociągnięcia św. Synodu (nieporozumienia z nim były jednym z powodów jego odejścia do pustelni⁸).

II. TWÓRCZOŚĆ BP. TEOFANA

Twórczość bp. Teofana jest olbrzymia. Zdaniem biografów dzieła jego tworzą pokaźną bibliotekę. Pisał od młodych lat swego życia profesorskiego, wydawał kazania, także te, które wygłaszał jako pasterz obu diecezji. W jego życiu pisarskim okresem obfitej twórczości jest przede wszystkim czas spędzany w odosobnieniu.

Dorobek piśmienniczy Teofana da się podzielić na trzy grupy. Do pierwszej, która nas głównie interesuje, należą dzieła o treści ascetyczno-moralnej. Drugą stanowią komentarze do Pisma św. Trzecia wreszcie grupa to przekłady OO. Kościoła i mistrzów życia duchowego.

Z literatury ascetyczno-moralnej szczególną wagę posiadają dzieła: „Zarys chrześcijańskiej nauki moralnej”⁹ i „Droga do zbawienia”.¹⁰ Pochodzą one z wczesnego okresu twórczości biskupa, bo jeszcze z lat 1846—47 i stanowią treść jego wykładów w Akademii Petersburskiej. Pierwotnie opublikowane zostały w formie listów pod tytułem „Listy o życiu chrześcijańskim”.¹¹ Opracowane na nowo i przerobione, wyszły jako dwie oddzielne książki. Obie te pozycje — z czym zgadzają się wszyscy biografowie i badacze spuścizny bp. Teofana — zawierają zasadniczy wykład jego nauki teologicznej z zakresu moralności i życia duchowego.

Dla badań nad moralną doktryną Teofana „Zarys chrześci-

⁸ Por. I. Korsunskij, *Smysl żyznj i diejtietelnosti prieoswieszczennego Fieofana (Goworowa)*, Bogosłowski Wiestnik 4 (1895) t. I s. 101; P. A. Smirnow, dz. cyt., s. 84.

⁹ *Naczertanije nrawouczenija*, Moskwa 1891.

¹⁰ *Put' ko spasienuju. Kratkij oczerk askietiki*, S. Pietierburg 1868—1869.

¹¹ *Pisma o christianskoj żyznj w 4-ch czastiach jepiskopa Fieofana I. Pribawlenija*, Moskwa 1858—1860.

jańskiej nauki moralnej” posiada znaczenie podstawowe. Można mu wprawdzie zarzucić szkicowe potraktowanie pewnych zagadnień i niezbyt przejrzysty układ, nie zmienia to jednak faktu, że zostały w nim wyrażone główne idee Teofana. Dziełko to jest poświęcone raczej teologii moralnej ogólnej. Omawia podstawy życia chrześcijańskiego oraz charakterystyczne cechy postępowania chrześcijanina, jak również strukturę działania moralnego. Przedmiotem rozważań w części drugiej są zagadnienia szczegółowe teorii życia moralnego. W dziale pierwszym autor mówi o wierze i życiu z wiary, poświęcając główną uwagę życiu we wspólnocie Kościoła. W dziale drugim zajmuje się obowiązkami w zakresie życia rodzinnego, kościelnego i państwowego.

„Droga do zbawienia” jest zasadniczym dziełem Teofana, które najwyraźniej przedstawia jego koncepcję życia chrześcijańskiego. Stanowi fundament wszystkich pism autora i wyraz jego własnej drogi.¹² Według słów samego Teofana znajduje się w nim wszystko, co dotychczas napisał, czym się zajmuje aktualnie i co jeszcze napisze. Autor po przejrzeniu swego dziełka pod koniec życia stwierdził, że w pełni odpowiada ono jego poglądom.¹³ Polecał je także jako przewodnik życia chrześcijańskiego. Książka ta omawiająca problemy życia chrześcijańskiego od strony praktycznej, a więc realizację ideałów chrześcijańskich, zyskała Teofanowi największą popularność. Wydawana była wielokrotnie, a S. Tyszkiewicz postarał się o jej reedycję (metodą offsetową) w Brukseli w 1962 r. jako pozycji szczególnie charakterystycznej dla myśli rosyjskiego moralisty.

Z innych dzieł Teofana należy wymienić „Listy o życiu duchowym”.¹⁴ Powód do ich napisania dało opublikowanie w 1870 r. listów hr. Spieranskiego (1770—1830), głosiciela „prawdziwego, wewnętrznego” chrześcijaństwa w przeciw-

¹² Por. I. Korsunskij, dz. cyt. s. 251; N. Archangielskij, *Zadacza, sodierżanije i plan szestiemy prawosławnochristianskogo nrawo-uczenija*, Simbirsk 1894 s. 38 n.

¹³ Por. *Piśmo. Duszepoleznoje Cztienije*, 1894 t. 1 s. 413.

¹⁴ *Piśma o duchownej żyzni*, Moskwa 1872.

stawieniu do chrześcijaństwa kościelnego. W dziełku tym biskup prawosławny zarysował główne etapy życia duchowego, streszczając niejako wykład swojej nauki przedstawiony w „Drodze do zbawienia”.

Ważną pozycję zamuje książka „Co to jest życie duchowe i jak się na nie nastawić”, zawierająca listy skierowane do konkretnego adresata („pewnej młodej panny”) i poruszające konkretne problemy.¹⁵ Ten przystępny i przekonujący wykład nauki chrześcijańskiego życia, zdaniem samego Teofana, w sposób szczególnie nadaje się dla młodych odbiorców.

Cenne są także „Listy do rozmaitych osób i o rozmaitych przedmiotach wiary i życia”.¹⁶ Bp Teofan omawia w nich fundamentalne problemy życia chrześcijańskiego: zagadnienie celu człowieka jako istoty nastawionej na obcowanie z Bogiem, problem nawrócenia na drogę zbawienia i gorliwość w realizowaniu tej drogi oraz formy współdziałania człowieka z łąską. Na szczególną uwagę zasługują umieszczone w tym zbiorze „Listy do pewnej osoby w Petersburgu z powodu pojawienia się tam nowego nauczyciela wiary”¹⁷ w liczbie siedmiu. Opublikowane najpierw w czasopiśmie „Duszepoleznoje cztienije” przeciwko Paszkowowi, zwolennikowi lorda Redstocka, należą do najlepszych rzeczy, jakie wyszły spod pióra Teofana. Stanowią one prawdziwe arcydzieło, w którym można podziwiać trafność myśli, jasność sformułowań, rzeczowość argumentacji. Mają one przede wszystkim charakter dogmatyczny i apologetyczny, zawierają jednak także głębokie implikacje moralne, zwłaszcza tam, gdzie jest mowa o niewystarczalności samej wiary, konieczności czynów ludzkich do osiągnięcia zbawienia oraz konsekwencji, jakie wynikają z eklezjalnego charakteru życia chrześcijańskiego.

Do tej samej kategorii należy praca „Co jest konieczne dla

¹⁵ *Czto jest' duchownaja żyzn' i kak na niejo nastroit'sja*, Moskwa, 1878.

¹⁶ *Piśma k raznym licam o raznych przedmiotach wiery i żyzni*, Moskwa 1882.

¹⁷ *Piśma k odnomu licu w Sanktpietierburgie po powodu pojawienija nowogo uczytiela wiery*.

tego, kto się nawrócił i wstąpił na dobrą drogę zbawienia”.¹⁸ Autor zwraca uwagę na potrzebę poddania się kierownictwu duchowemu oraz trzymania się zewnętrznego porządku i ustalonych reguł w życiu duchowym, by wytrwać na drodze zbawienia. Dziełko to daje wyobrażenie o znaczeniu, jakie przypisywano przewodnictwu duchowemu, i sposobie praktykowania tego przewodnictwa przez „starców”.

Nie można pominąć niedużych pism Teofana, które powstały z aforyzmów drukowanych w czasopiśmie „Myśli na każdy dzień roku według kościelnych czytań ze słowa Bożego”¹⁹ oraz „Krótkie myśli na każdy dzień roku, rozłożone według dni miesięcy”.²⁰ Można tam odnaleźć wiele cennych wypowiedzi, dotyczących zarówno zasad ascetyczno-moralnych jak i ich stosowania w życiu. Warto jeszcze wspomnieć o małej książce „Dusza i anioł nie ciało a duch”,²¹ w której znajdują się także elementy antropologii Teofana.

Do grupy dzieł o tematyce moralnej należałoby też w pewnej mierze zaliczyć kazania bp. Teofana. Obok wykładu dogmatycznego zawierają one wiele wskazań o charakterze czysto moralnym. Ich przejrzystość i głębia wskazują na osobowość autora jako teologa. Przy tym styl oratorski, piękne rozwinięcia myśli świadczą o wybitnym talencie kaznodziejskim Teofana. Chronologicznie pierwsze są kazania, które wygłaszał jako rektor Petersburskiej Akademii Duchownej.²² Ściśle moralny aspekt mają kazania „O pokucie, Komunii św. i poprawie życia”.²³ Najważniejsze zbiory kazań pochodzą z okresu działalności biskupiej Teofana: dwa z okresu rządów diecezją tam-

¹⁸ *Czto potrzebno pokajawszemu i wstupiwszemu na dobryj put' spasiennija*, Moskwa 1882.

¹⁹ *Myśli na każdyj dzień goda po cerkownym cztienijam iz słowa Bożyja*, Moskwa 1872.

²⁰ *Kratkije myśli na każdyj dzień goda, raspoložennyje po czystam miesiacew*, Moskwa 1883.

²¹ *Dusza i Angiel nie tielo a duch*, Moskwa 1891.

²² *Słowa S. Pietierburgskoj Duchownoj Akademii Riektora Archimandrita Fieofana*, S. Pietierburg 1859.

²³ *O pokajanii, priczaszczennii sw. Christowych tain i isprawlenii żyzni*, S. Pietierburg 1868.

bowską²⁴ i jeden duży z okresu administrowania diecezją włodziemiarską.²⁵ Część z nich została ogłoszona w zbiorze pt. „Kazania na święta Chrystusa, Matki Bożej i uroczystości”.²⁶

Inną grupę wśród dzieł Teofana stanowią komentarze biblijne. Szczególnie ważną pozycję zajmują komentarze do listów św. Pawła.²⁷ Teofan napisał je do wszystkich listów i tylko niezdolał dokończyć komentarza do Listu do Hebrajczyków. Cenną są zwłaszcza komentarze do czterech wielkich listów św. Pawła, głównie do Rzymian i Galatów, z których pierwszemu poświęca dwie duże książki. Autor wykorzystuje liczne i obszernie wypowiedzi OO. Kościoła, na pierwszym miejscu św. Jana Chryzostoma. Dodaje jednak do nich także własne interpretacje, w których można znaleźć wiele materiału z zakresu nauki moralności. Warto jeszcze wspomnieć o komentarzach o charakterze moralnym do psalmów 33²⁸ i 118.²⁹

Trzeci rodzaj twórczości Teofana obejmuje przekłady z OO. Kościoła i mistrzów życia duchowego. Jego dorobek w tej dziedzinie jest rzeczywiście imponujący. Należy tutaj przede wszystkim „Filokalia”.³⁰ Jest to antologia całych pism lub wyciągów z 38 autorów, głównie tradycji hesychastycznej, z okresu od IV do XIV w. Autorami jej byli dwaj przyjaciele, Makary Nataras, metropolita Koryntu, i św. Nikodem Hagioryta. Tytuł, zdaje się, wzięty został od św. Bazylego i św. Grzegorza z Nazjanzu, którzy tak nazwali ułożone przez siebie wyjątki rozważań Orygenes a o Piśmie św. „Filokalia” została wydana w języku greckim w Wenecji w 1782 r. Na język starosłowiański przełożył ją Pajsjusz Wielickowski, a drukiem ukazała się w dwóch tomach w Peters-

²⁴ *Słowa k Tambowskoj pastwie*, t. 1, S. Pietierburg 1861; t. 2 Moskwa 1867.

²⁵ *Słowa k Władimirskoj pastwie*, Władimir 1869.

²⁶ *Słowa na Gorodskije, Bogorodiczije i torzeswiennyje dni*, Moskwa 1883.

²⁷ *Tołkowanije posłanija sw. Pawła Apostoła k* Ukazały się w większości po 1875 r.

²⁸ *Tridcat' trietij psalom*, Moskwa 1871.

²⁹ *Psalom sto-wosiemnadcatyj istołkowannyj*, S. Pietierburg 1877.

³⁰ *Dobrotolubije*, S. Pietierburg 1877; drugie Moskwa 1883 (wyd. powiększone); Moskwa 1895.

burgu w 1793 r. Odtąd dzieło to wywierało duży wpływ na odnowę życia duchowego w Rosji. Na język rosyjski przełożył je dopiero bp Teofan, dokonując przy tym bardzo poważnych przeróbek i uzupełnień. Polegały one na wprowadzeniu nowych wyciągów, w tym także i z innych autorów, oraz na dostosowaniu do ówczesnej mentalności. Pracy tej poświęcił bp Teofan niemal dwadzieścia lat. „Filokalia” w jego tłumaczeniu ukazała się w pięciu tomach *in quarto* (szósty zawiera indeks), które liczą przeszło trzy tysiące stron.

Tom pierwszy zawiera m. in. wyjątki z pism św. Antoniego Wielkiego, św. Makarego Wielkiego (jego dzieło w swym układzie przypomina Teofanową „Drogę do zbawienia”), opata Izajasza Pustelnika, Ewagriusza z Pontu. Tom drugi obejmuje m. in. pisma Jana Kasjana, Nila Synajskiego, św. Efrema Syryjskiego, św. Jana Słupnika, opata Doroteusza i Izaaka Syryjskiego. Tom ten głównie jest poświęcony takim zagadnieniom, jak oczyszczenie serca i walka z namiętnościami, łaska i współdziałanie z nią, modlitwa. Trzeci tom rozprawiający o zasadniczych cnotach chrześcijańskich, zwłaszcza o miłości i czuwaniu, zawiera m. in. wyjątki z dzieł bł. Diadocha, św. Maksyma Wyznawcy i Teognosta. Tom czwarty podaje wyłącznie wskazania św. Teodora Studyty dla zakonników. Teofan zaznacza jednak, że nauki te mogą być pożyteczne i dla ludzi świeckich. Tom piąty obejmuje późniejszych autorów greckich, zwłaszcza Symeona Nowego Teologa i św. Grzegorza Palamasa.

„Filokalia” była dziełem bardzo popularnym w środowisku rosyjskim i cieszyła się ogromną powagą, zwłaszcza w klasztorach, jako pełny wyraz nauki życia chrześcijańskiego. Kształtowała ona poglądy w zakresie życia duchowego i form pobożności, a zarazem stanowiła jakby podręcznik używany i zalecany przez „starców”. O tym, jak wielkie znaczenie jej przypisywano, mogą świadczyć „Opowiadania pielgrzyma”, dzieło bardzo znane i poczytne w Rosji. Autor opowiada, że mimo wytrwałych poszukiwań prawdziwej nauki i wyjaśnień o nie-

ustannej modlitwie oraz sposobie zbawienia duszy, nigdzie nie mógł ich znaleźć, dopiero „Filokalia” dostarczyła mu wystarczających pouczeń i wskazań.³¹

Oprócz „Filokalii” wydał Teofan liczne tłumaczenia mistrzów życia duchowego i dzieł literatury patrystycznej. Niektóre z nich mają charakter poważnych prac o charakterze ascetyczno-moralnym. Część z nich była opublikowana oddzielnie, zanim weszła w skład „Filokalii” Na uwagę zasługują ponadto „Stare reguły: bł. Pachomiusza Wielkiego, św. Bazylego Wielkiego, Kasjana i św. Benedykta”,³² „Powstań śpiący. Wybór pism ascetycznych ku przebudzeniu człowieka ze snu grzechowego do czuwania w Chrystusie”,³³ „Komentarz modlitwy Pańskiej słowami Ojców świętych”,³⁴ „Zebranie ascetycznych pism, zaczerpniętych z paterikonów pustelni św. Sabby, która znajduje się blisko Jerozolimy”,³⁵ „Pisma ascetyczne i kazania Symeona Nowego Teologa”³⁶ oraz „Niewidzialna walka” *Nikodema Hagioryty*.³⁷ Niektóre z tych dzieł sam Teofan odkrył podczas swego pobytu w Jerozolimie i uznawszy je za interesujące przetłumaczył i opublikował. Należą do nich wyżej wymienione wyciągi z paterikonów oraz „Mitierikon. Zebranie wskazań opata Izajasza dla wielce szanownej zakonnicy Teodory”.³⁸ Tłumaczone przez bp. Teofana dzieła noszą na sobie piętno jego osobowości. Świadczy o tym zarówno sam ich dobór, czy to w postaci wolnego, dostosowanego do czytelnika

³¹ *Otkrowiennyje rassказы strannika duchownomu swojemu otcu*, Paris 1930, *passim*.

³² *Driewnyje inoczeskije ustawy: pr. Pachomija wielikogo, sw. Wasilija wielikogo, pr. Joanna Kassijana i pr. Bieniedikta*, Moskwa 1892.

³³ *Wosstaj spiaj. Sobranije swiatootieczeskich pisanij, naprawlenij k probudzeniju czelowieka ot sna griechownogo dla bodrstwowanija o Christie*, Odiessa 1886.

³⁴ *Istolkowanije molitwy Gospodniej słowami swiatych Otcew*, Moskwa 1882.

³⁵ *Sbornik askieticzeskich pisanij iz patierikow obitielei sw. Sawwy Oswiaszczennego, czto bliz Jerusalima*, Moskwa 1891.

³⁶ *Słowa Priepodobnogo i Bogonosnogo otca naszego Simieona Bogosłowa*, Moskwa 1879.

³⁷ *Niewidimaja brań*, Moskwa 1885.

³⁸ *Mitierikon, sobranije nastawlenij Isaii wsieczestnoj inokinie Fieodorie*, Moskwa 1891.

przekładu, czy też skróty oraz specjalne wprowadzenia lub opracowane przez Teofana życiorysy pisarzy.

Osobną grupę stanowią listy Teofana. Warto zaznaczyć, że wiele jego dzieł powstało z listów do konkretnych osób, w których omawiał rozmaite zagadnienia życia wewnętrznego i moralnego. Niektóre z nich stały się obszernymi traktatami i były nieraz publikowane w czasopiśmie, a później w oddzielnych zbiorach i dziełach. Teofan prowadził też rozległą korespondencję w ścisłym sensie tego słowa. Np. podczas pobytu w Wyszynie otrzymywał dziennie przeciętnie około 20—40 listów. Niektóre listy ogłoszono w czasopiśmie, ale faktycznie zostały uprząstępnione szerszemu ogółowi dopiero po ich wydaniu w dziesięciu tomach, których druk rozpoczęto w 1898 r.³⁹ Niezdołano jednak zebrać i wydać całej korespondencji Teofana. Wprawdzie niektóre listy mają charakter czysto osobisty i dotyczą takich rzeczy, jak np. sprawy wydawnicze, przeważająca jednak ich część porusza sprawy życia duchowego, zagadnienia moralne i stanowią poważną pozycję w całości jego dorobku pisarskiego.

Dorobek ten zwykle się przedstawia głównie jako dorobek ascetyczny, a sam Teofan bywa zaliczany do wielkich pisarzy ascetycznych i mistycznych. Byłoby jednak zbyt prostym uproszczeniem, gdybyśmy chcieli uważać go wyłącznie za pisarza ascetycznego. Stał on bowiem na stanowisku jedności teologii moralnej i ascetycznej oraz wypowiadał się stanowczo przeciw oddzielaniu obu tych dziedzin w teorii i praktyce życia chrześcijańskiego. Teofana można by raczej nazwać teologiem życia chrześcijańskiego, a więc teologiem-moralistą w ścisłym tego słowa znaczeniu: nie tylko dlatego, że przez krótki okres był wykładowcą teologii moralnej i pozostawił po sobie podręcznik teologii moralnej, w którym przedstawił próbę systematycznego ujęcia zagadnień moralnych, ale przede wszystkim z tego względu, że cała jego twórczość była jednym, niemal ciągłym wykładem chrześcijańskiej doktryny moralnej. Nie mówiąc już

³⁹ *Sobranije pisiem Swiatitiela Fieofana*, Moskwa 1898 i nast.

o dziełach odnoszących się do zagadnień ściśle moralnych i do życia wewnętrznego, wszystkie prace, poza kilku drobnymi wyjątkami, uwzględniają problematykę moralną. Teofan jest moralistą także i z tego względu, że posiada własną koncepcję teorii życia chrześcijańskiego i własne ujęcie teologii moralnej.

III. TWÓRCZOŚĆ BP. TEOFANA NA TLE ROSYJSKIEJ TEOLOGII MORALNEJ

Teologia rosyjska po zarzuceniu rytualistyczno-legalistycznego ujmowania moralności, które były charakterystyczne dla pierwszych wieków po przyjęciu chrześcijaństwa, rozwijała się w dwóch zasadniczych kierunkach. W pierwszym przeważało naśladowanie wzorów katolickich, zapoczątkowane w XVII w. przez kijowską szkołę teologiczną metropolity P. Mohyły, w drugim zaznaczyły się wpływy protestanckie datujące się od czasów abp. T. Prokopowicza, silne zwłaszcza w XVIII i XIX w. W rezultacie rosyjskie podręczniki były na ogół podobne do zachodnich, dość często wzorowane na układzie św. Tomasa.⁴⁰ Także próby udoskonalenia tej gałęzi teologii utrzymywały się w zasadzie w ramach tych podstawowych tendencji. Próby te wyraziły się m. in. w poważniejszym oparciu się na Piśmie św. (Olesnicki), odwoływaniu się do OO. Kościoła (Fiwiejski, Solarski) czy też pogłębieniu filozoficznym i psychologicznym (Janyszew). Mimo pewnych podobieństw, Teofana nie można zaliczyć do żadnego z tych kierunków. Co więcej, nie nawiązuje on prawie do moralistów rosyjskich, jakby ignorując ich istnienie i w nikłym tylko stopniu korzysta z wcześniejszego czy współczesnego sobie dorobku teologii moralnej.

Wyjątkiem jest wyraźne kontynuowanie przez Teofana myśli św. Tichona Zadonskiego. Teofan łączył głęboki pietyzm dla woroneżskiego biskupa z przyjęciem jego metod i podstawowych założeń nauki o życiu chrześcijańskim. Podobnie podawał wskazania moralne w oparciu o Pismo św. i naukę Ojców, ma-

⁴⁰ Por. N. Archangielskij, dz. cyt., s. 81 n.

jąc na celu w pierwszym rzędzie praktyczne oddziaływanie na wiernych. Nie trudno też dostrzec zbieżność nauki obu biskupów-moralistów w takich punktach, jak idea stworzenia na obraz i podobieństwo Boże, idea zbawienia i jego realizacji, uznanie konieczności przemiany wewnętrznej jako istotnego elementu życia chrześcijańskiego oraz znaczenia ascezy dla tej przemiany. Podobieństwo to zachodzi również w innych aspektach, np. w chrystocentrycznym charakterze obu teologii (doniosłość naśladowania Chrystusa) oraz w ich eschatycznym i monastycznym ukierunkowaniu.

Zachowując ogólną linię teologii św. Tichona, Pustelnik z Wyszy przewyższa ją znacznie pod względem formy i treści. Podczas gdy Tichon poprzestaje niekiedy na zestawieniu tekstów Pisma św. i wyciągów z dzieł św. Jana a Chryzostoma, wykład Teofana jest bardziej dojrzały. Biskup woroneński prawie zawsze podaje tylko ogólne wytyczne, u Teofana natomiast można mówić o systematycznym, zwartym i uzasadnionym przedstawieniu całości nauki moralnej. Św. Tichon niemal wyłącznie opiera się na Doktorze Złotoustym, Teofan uwzględnia patrystykę w szerokim zakresie. Wyraźnym przykładem dojrzałości nauki Teofana może być zagadnienie eklezjalnego charakteru życia chrześcijańskiego, rozwinięte zwłaszcza w „Listach do pewnej osoby w Petersburgu”, podczas gdy u Tichona to samo zagadnienie jest ledwie naszkicowane (choć i on uczy o Kościele jako Ciele Chrystusa).⁴¹

Stosunek Teofana do św. Tichona stanowi zarazem kontynuację ascetyczno-mistycznej tradycji rosyjskiej, której wybitnymi przedstawicielami byli: św. Sergiusz Radoneński, św. Nil Sorski, św. Dymitr Rostowski (także moralista, na którego Pustelnik z Wyszy niekiedy się powołuje) oraz św. Serafin Sarowski. Kierunek ten, inspirowany wzniosłymi ideami prawosławia rosyjskiego, najlepiej wyrażał jego specyfikę. Temu to przede wszystkim nurtowi zawdzięcza Rosja

⁴¹ Por. T. Popow, *Etiko-bogoslowskoje wozrieniye swiatitiela Tichona Zadonskogo*, ŻMP 1958, nr 5, 47—57; S. Tyszkiewicz, dz. cyt., s. 46 n.

miano „świętej” Kontynuację nurtu ascetyczno-mistycznego łączył Teofan z wiernością wobec całej tradycji Kościoła wschodniego. Opierał się zarówno na nauce OO. Kościoła (przede wszystkim wschodnich), jak i na czołowych reprezentantach teologii bizantyjskiej. Jeśli zaś wierność tradycji, jak słusznie twierdzi wybitny grecki teolog prawosławny, P. J. Bratsiotis (bynajmniej nie odosobniony w swoich poglądach), jest istotną i najbardziej charakterystyczną cechą prawosławia,⁴² to tym samym teologia uprawiana przez Teofana była jak najbardziej prawosławna. Ocenę tę potwierdza fakt, że teologowie prawosławni, zwłaszcza od czasu pierwszej wojny światowej, zasadniczo obrali tę samą drogę w swoich próbach określenia tożsamości prawosławia.

Mimo cech pewnego konserwatyzmu, Pustelnik z Wyszy wy dobywał z pierwotnego chrześcijaństwa to, co w nim jest autentyczne i wielkie, a zarazem stanowi wartość ogólnochrześcijańską. W tym leży znaczenie twórczości Teofana i tytuł do uznania jego zasług. Tak też oceniano go już za jego życia. Wyrazem tego było m. in. nadanie mu stopnia doktora teologii (najwyższy w Rosji stopień naukowy — odpowiednik naszej habilitacji) za całokształt twórczości, co było pierwszym tego rodzaju przypadkiem wyróżnienia przez Akademię Duchowną w Petersburgu.⁴³

Określenie ogólnej linii myśli teologicznej Pustelnika z Wyszy zachowuje swą wagę również przy rozważaniu jego wkładu do teologii moralnej. Niewątpliwą samodzielność, obok wierności prawosławiu, podkreśliła komisja powołana do oceny dorobku Teofana przed nadaniem mu doktoratu.⁴⁴ Tę samodzielną drogę w opracowaniu nauki moralności obrał biskup prawosławny świadomie, odcinając się zdecydowanie od wzo-

⁴² Por. *Principes et caractéristiques de l'Eglise orthodoxe*, Ist 8 (1961—2) s. 108 n.

⁴³ Por. Opinię komisji Petersburskiej Akademii Duchownej w sprawie nadania stopnia doktora bp. Teofanowi, publikowaną w periodyku *Cerkownyj Wiestnik* 1895, nr 4 s. 51 nn.; nr 6 s. 83 nn.

⁴⁴ Por. tamże.

rów obcych, zwłaszcza niemieckich.⁴⁵ Doniosłe były jego założenia metodologiczne, zwłaszcza w odniesieniu do wyboru źródeł teologii moralnej i ścisłego jej powiązania z dogmatyką. Wstęp do „Zarysu”, który podaje te założenia, został zaliczony do najlepszych w rosyjskim piśmiennictwie teologiczno-moralnym.⁴⁶ Jak nikt spośród moralistów prawosławnych potrafił ukazać, na czym polega istota i specyfika moralności chrześcijańskiej. Ideał życia chrześcijańskiego nakreślił z niespotykaną u pisarzy rosyjskich rozległością tematyki i słusznością podawanych racji, a równocześnie wskazał na zawartą w chrześcijaństwie siłę zdolną do przekształcenia człowieka. Podobnie dużym osiągnięciem Pustelnika jest przedstawienie rozwoju życia chrześcijańskiego, naświetlenie z dużą wnikliwością psychologiczną jego głównych etapów, tj. stanu przed nawróceniem, samego nawrócenia i po nawróceniu.⁴⁷

O docenianiu przez współczesnych wkładu Teofana do teologii moralnej świadczy m. in. fakt, że program nauki do szkół duchownych z 1867 r. pod jego wpływem wprowadził do podręczników traktat o nawróceniu, a kilka jego głównych dzieł zaliczył do obowiązującej w tej dyscyplinie lektury. Nie brakowało też głosów, które dzieła Teofana uważały za klasyczne i szczególnie cenne w piśmiennictwie ascetyczno-moralnym. Np. N. Archangielski uznał, że zapoznanie się z „Zarysem” jest bezwzględnie konieczne dla każdego chrześcijanina, jeśli chce być nim nie tylko z imienia, lecz w rzeczywistości.⁴⁸ Inni pisarze określili Teofana jako wielkiego i autorytatywnego nauczyciela chrześcijańskiej moralności.⁴⁹ A. Bronzow,

⁴⁵ Przykładem może być wypowiedź Teofana przytoczona przez M. Krutikowa: *Nam nužno bolsze samostojatelnno rabota' na osnovanii pierwoistocznikou sw. Pisanija i tworienii sw. Otcew i togda možna brať niemieckich uczonych w sowietniki, i to s ostorożnostiju.* Dz. cyt., s. 109.

⁴⁶ Por. N. Archangielski, dz. cyt., s. 310.

⁴⁷ Por. A. Bronzow, *Nrawstwiennoje Bogostowije w Rosii w tieczennii XIX stoletija*, Christianskoje Cztiennije 1901, t. 212, s. 724; I. Korsunski, dz. cyt., s. 275 nn.; P. Smirnow, dz. cyt. s. 22 n.; G. Fłorowski, *Puti russkogo bogostowija*, Paryż 1937 s. 400.

⁴⁸ N. Archangielski, dz. cyt., s. 35.

⁴⁹ Por. P. Smirnow, dz. cyt., s. 2.

historyk teologii moralnej w Rosji, nazywa go olbrzymem moralistą,⁵⁰ wskazując zwłaszcza na jego wkład w opracowanie zagadnienia nawrócenia i łaski w życiu moralnym.⁵¹ S. Zarin podkreśla, że Pustelnik z Wyszy dobrze przedstawił ascetyzm, a tym samym istotę działania moralnego.⁵² I. Krutikow jest zdania, że Teofan podniósł rangę teologii moralnej w Rosji, która dotąd uchodziła za drugorzędną wśród innych dyscyplin teologicznych.⁵³

Wielki autorytet w prawosławiu zawdzięcza Teofan nie tylko teoretycznym wartościom swojej nauki, lecz także jej praktycznej przydatności, która ujawniła się w owocnym oddziaływaniu na społeczeństwo. Wyrazem tego są nawrócenia pod wpływem jego dzieł oraz fakty poświęcenia się życiu gorliwie chrześcijańskiemu.⁵⁴ Szczególnie skuteczne było przeciwstawianie się Teofana, doskonale zorientowanego we współczesnych tendencjach kulturalno-ideowych, zeświecczeniu społeczeństwa i prądom antyreligijnym. Za zasługi położone dla moralnego odrodzenia społeczeństwa rosyjskiego bywa obok bp. Ignacego Branczaninowa zaliczany do najbardziej wpływowych ludzi swoich czasów w Rosji.⁵⁵

Wierność Teofana wobec teologii Kościoła wschodniego, wartość jego nauki moralnej i jej wyjątkowość w dziele duchowej odnowy społeczeństwa są najważniejszymi czynnikami, które zapewniły mu wielkie poważanie w Kościele rosyjskim. Określano go jako filar prawosławia,⁵⁶ jako tego, który wcielił w sobie cały sens prawosławnego Kościoła⁵⁷ i czysty duch prawo-

⁵⁰ A. Bronzow, art. cyt., t. 212, s. 724.

⁵¹ Tamże, s. 733.

⁵² S. Zarin, *Askietizm po prawosławno-christianskomu uczeniu*, t. 1 ks. 1 S. Pietierburg 1907 s. 7.

⁵³ M. Krutikow, dz. cyt., s. 57.

⁵⁴ Por. P. Smirnow, dz. cyt., s. 251; I. Korsunskij, dz. cyt., s. 278; I. Smolitsch, *Russisches Mönchtum. Entstehung, Entwicklung und Wesen. 988—1917*, Würzburg 1953 s. 510.

⁵⁵ Por. M. I. Amman, *Abriss der ostslawischen Kirchengeschichte*, Wien 1950 s. 556; N. Lossky, *History of Russian Philosophy*, New York 1951 s. 406.

⁵⁶ Por. M. Krutikow, dz. cyt., s. 132.

⁵⁷ Por. P. Smirnow, dz. cyt., s. 9.

sławia.⁵⁸ Uznano, że w nim prawosławny Kościół znalazł wier-
nego wyraziciela tego ducha, który stanowi jego właściwą isto-
tę.⁵⁹ Nawet niechętny mu N. Bierdiajew nazywa go ko-
lumną prawosławia⁶⁰ i klasycznym jego przedstawicielem
w XIX w.⁶¹ Jeśli nawet w tych wypowiedziach widzieć pewną
przesadę i rodzaj panegiryków, to nie można zaprzeczyć, że
są one wyrazem należnego i uzasadnionego uznania dla
bp. Teofana Pustelnika.

ZAKOŃCZENIE

Przedstawione przez nas w skrócie życie i bogata działalność
pisarska Pustelnika nie należą tylko do historii, ale są aktual-
ne również w naszych czasach jako służące zbliżeniu chrześci-
jan. Mimo jego wypowiedzi, niekiedy niechętnych wobec „pa-
pistów” czy „heretyków” (naprawdę ostro potępiał tylko sek-
ciarzy w obrębie prawosławia), jego pełen pietyzmu dla prawos-
ławia i kultu dla bogatej tradycji Kościoła wschodniego wy-
kład jest zawsze rzeczowy i pozytywny, daleki od agresywno-
-polemicznego nastawienia, spotykanego u wielu współczesnych
mu pisarzy prawosławnych. Taka postawa może być wzorem
w dzisiejszym dialogu ekumenicznym.

Jeszcze jednak ważniejsze jest to, że Teofan, który zgodnie
z wyżej przytoczonymi wypowiedziami uczonych prawosław-
nych tak dobrze wyraża ducha prawosławia, jest w swej nauce
bliski katolicyzmowi. Podkreśla to wspomniany uczoney kato-
licki S. Tyszkiewicz, twierdząc nie tylko, że aby poznać pra-
wosławie, należy sięgnąć do Pustelnika,⁶² lecz że spośród mor-
alistów prawosławnych jego doktryna najbardziej przypomina
teologię moralną katolicką.⁶³ Nie można bowiem w doktrynie

⁵⁸ Por. A. Krutkow, *Swiatitelj Fieofan — Zatwornik i nrawouczy-
tielnyje izrieczenija iz jego tworienij*, Moskwa 1895 s. 7.

⁵⁹ Por. P. Smirnow, dz. cyt., s. 9.

⁶⁰ N. Bierdiajew, *Smysl tworczestwa*, Moskwa 1916 s. 205.

⁶¹ Por. tamże, s. 172.

⁶² *Pour comprendre la pravoslavie russe, il faut avoir compris le
célèbre reclus*. S. Tyszkiewicz, dz. cyt., s. 127.

⁶³ Tamże, s. 125.

bp. Teofana stwierdzić żadnych błędów, może poza drobnymi (np. dotyczącymi pojęcia duszy, nie do przyjęcia zresztą i dla prawosławia⁶⁴). Autor utrzymuje, że nauka Teofana może być bez obawy przyjęta przez katolików, gdyż jego wskazania ascetyczne wykazują zbieżność z treścią pism klasycznych autorów katolickich.⁶⁵ Uczony ten już dawniej zwrócił uwagę na identyczność poglądów Pustelnika z dociekaniami K. Merscha o Ciele mistycznym Chrystusa i jego implikacjach dla życia chrześcijańskiego, zawartych w jego dziele *Morale et Corps mystique*.⁶⁶

Bp Teofan Pustelnik, tak bardzo prawosławny i zarazem tak bliski katolicyzmowi, należy do postaci szczególnie godnych zainteresowania w dobie ekumenicznego dialogu. Życie jego zgodne z głoszoną doktryną wskazuje drogę realizacji ideałów Chrystusowych wspólnych wszystkim chrześcijanom, a jego twórczość pisarska zasługuje na to, aby się stać własnością całego świata chrześcijańskiego.

Bischof Theophan der Klausner — ein orthodoxer Moraltheologe

Zusammenfassung

Die offene ökumenische Haltung gegenüber den getrennten christlichen Gemeinschaften bietet heute bessere Möglichkeiten ihre Theologie und Anhänger kennenzulernen. Zu den hervorragendsten Vertretern der russisch-orthodoxen Kirche gehört ohne Zweifel Bischof Theophan der Klausner. In vorliegendem Artikel wird seine Gestalt umrissen, sein Leben dargestellt und insbesondere auf seine wissenschaftliche Bildung, seine schriftstellerische Tätigkeit und seinen Platz unter den russischen Moraltheologen hingewiesen.

Bischof Theophan Zatwornik (der Klausner, Georgij Goworow, 1815—1894), hervorragend auf die wissenschaftliche Arbeit vorbereitet, machte sehr schnell Karriere. Rektor der Geistlichen Akademie in Petersburg,

⁶⁴ Por. G. Fłorowski, dz. cyt., s. 395.

⁶⁵ Por. *Priedistowije. Put' ko spasienuju*, Briussel 1962 s. 1 n. D. Barsotti zaś tak charakteryzuje naukę Teofana: *C' est la véritable, la pure doctrine catholique. Et il est beau de penser que c'est justement le maître le plus autorisé de la spiritualité russe qui se trouve si près de nous, qui parle notre langage.* D. Barsotti, *Le christianisme russe*, Tournai 1963 s. 90.

⁶⁶ S. Tyszkiewicz, dz. cyt., s. 125.

wurde ihm 1859 das Amt eines Bischofs in Tambow und vier Jahre später in Wladimir übertragen. 1866 legte er das Bischofsamt nieder und begab sich in eine Klosterklause, um sich 28 Jahre lang dem asketischen Leben und der schriftstellerischen Tätigkeit zu widmen.

Das von Bischof Theophan geschaffene Werk ist umfangreich und vielfältig. Es umfasst unter anderem einige Bände mit Predigten und 10 postum erschienene Bände mit Briefen. Eine wichtige Position bilden die Kommentare zur Heiligen Schrift, vor allem zu den Briefen des hl. Paulus, der einen besonders grossen Einfluss auf Theophans Lehre ausgeübt hat. Seine schriftstellerische Tätigkeit erstreckte sich auch auf Übersetzungen von asketischen Schriftstellern der patristischen und byzantinischen Epoche. Besondere Aufmerksamkeit verdient die fünfbandige *Philokalie* — Frucht seiner 20 jährigen Arbeit —, eine Antologie der asketischen Schriftsteller aus dem 4.—14. Jahrhundert, herausgegeben von Nikodemus Hagiorita, die Theophan ergänzt und umgearbeitet und in die russische Sprache übertragen hat. Als Lehrbuch des geistlichen Lebens hat sie sich sehr bewährt und einen grossen Einfluss auf das christliche Leben in Russland ausgeübt.

Den bedeutendsten Bereich seines Schaffens bilden Werke über Asketik und Moral, in denen er die Theorie des christlichen Lebens darlegt. Zu den wichtigsten gehören: *Abriss der christlichen Moral* und *Der Weg zum Heil*, in denen die Hauptprinzipien seiner Lehre enthalten sind.

Dank dieser Lehre nimmt er unter den russischen Moraltheologen einen hervorragenden Platz ein. Trotz katholischer und protestantischer Einflüsse in der russischen Moral verkündete er konsequent seine auf die Heilige Schrift und die Patristik gestützte Lehre. Er nutzte die in den Schriften der Asketen enthaltene religiöse Erfahrung und griff damit auf eine wichtige Quelle der Moraltheologie zurück.

J. Pryszmont